

Галина Славута
(Полтава)

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У 20-30-х рр.

У листопаді 1921 р. ЦК РКП(б) видав циркуляр «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти». Згідно з ним партійні органи мали звернути особливу увагу на відділи народної освіти та політпросвіти. Для цього передбачалося:

1) Висунути для завідування відділами народної освіти відповідальних комуністів, достатньо кваліфікованих для цієї роботи і достатньо витриманих політично.

2) Комуністи повинні заслуховувати доповіді відділів народної освіти не рідше одного разу на 3 місяці на своїх пленарних засіданнях, а в бюро губкомів – щомісяця.

3) Всі основні заходи по освіті проводити періодично через обговорення партії¹.

Поступово керівні освітянські органи мали поповнюватися комуністами або людьми, відданими партії. Це стосувалося не тільки Наркомату освіти України, а й відділів соцвиховання на місцях.

У 1922 р. агітпроп ЦК КП(б)У затвердив ще один циркуляр про направлення комуністів на педроботу², за яким до початку навчального року для безпосередньої роботи у сільських школах і позашкільних просвітніх установах направлялося по 1-му комуністу на волость, всього 1968 чоловік³.

Одночасно у школах вводилася посада політрука, в педвузах – політкомісара, яким надавалося право контролю за діяльністю адміністрації навчального закладу.

На початку 20-х років НКО України так визначав одне з найнеобхідніших завдань: «1) чистку освітянського персоналу і 2) насиченість комуністичним і радянсько-просвітительським елементом учительства»⁴⁻⁵.

У 1922 р. відділам освіти була розіслана інструкція за № 34 щодо звільнення непридатних працівників. На місцях створювалися комісії, які при перевірці педагогів мали звернути увагу на те, як ставиться викладач до політики партії й НКО щодо організацій нової трудової школи. Комісія визначала, чи був він активним працівником, чи намагався не відкрито, а в прихованій формі різними методами перешкоджати створенню, компрометувати нову школу; ким був у політичному відношенні і яка його політична грамотність тощо⁶.

Від працівників освіти вимагалася наявність таких рис:

1. Педагог має бути достатньо політичне освіченим і теоретично

підготовленим для шкільної і громадської роботи.

2. Щодо політичних настроїв – бути близьким до партії і тісно пов'язаним з нею для виконання завдань під її керівництвом.

3. Мати волю і рішучість для активної політичної боротьби ⁷.

«Чистки» вчительського персоналу 1922-23 рр. стосувалися викладачів вищої школи та адміністративних органів керівництва освітніми закладами. Учителів нижчої школи це майже не торкнулося. Причиною була велика нестача на початку 20-х років педкадрів, особливо в сільській місцевості. В жовтні 1922 р. від обов'язків народного комісара освіти за «невиконання партійних директив, nereагування на критичні зауваження й попередження партії» ⁸ з посади був звільнений Г.Ф.Гринько, а також група ректорів, професорів й викладачів вузів, працівників окружних та районних ВНО. Поступово зникали старі досвідчені методисти, педагоги, натомість з'являлися нові, в багатьох випадках недостатньо підготовлені, малокомпетентні. Проте вони були слухняними виконавцями вказівок керівних органів. На викладацьку роботу у вузах і технікумах висували спеціалістів-комуністів з виробництва. Переважна більшість з них не мала необхідної освіти, педдосвіду, та головним критерієм зайняття посади була належність до партії більшовиків. Так, у 1925 р. з 12 ректорів інститутів народної освіти (ІНО) членами партії було 11. Більшість деканів, проректорів, голів спілки працівників освіти, інспекторів соцвиху тощо були членами ВКП(б) ⁹.

Спеціальний циркуляр забороняв місцевим партійним органам переводити комуністів з освітніх установ на іншу роботу. При цьому вказувалося, що головним завданням в галузі освіти є збереження ідейного комуністичного впливу на вчительство й «необхідність забезпечити освітні установи й, зокрема школи, від дрібнобуржуазної стихії і створити всі умови для того, щоб педагог не підпав під вплив міщанства» ¹⁰.

Поступово, оволодівши командними висотами у сфері освіти, партія переводить свій погляд на рядового вчителя. І це мало підстави. Адже вчительство, яке залишилось від старого суспільства, не влаштувало радянську владу ні кількістю, ні, що було основним, своїм світоглядом.

Тому ставиться чергове завдання – створити новий тип викладача, здатного сприймати й проводити політику партії й уряду.

Директивні документи місцевих партійних органів вказували на необхідність залучення вчителя до масової і гурткової роботи політосвітніх установ як лектора, доповідача або керівника гуртка.

З метою підвищення політичної грамотності у вузах, в тому числі педагогічних, з 1922-23 навчального року вводяться соціально-економічні дисципліни, такі як «Історія класової боротьби», «Історія партії». На них припадало від 12 до 18% всього навчального часу.

На короткотермінових педагогічних курсах було введено політграмоту. До 1926 року через курси перепідготовки пройшло майже все

вчительство соцвиху.

У школах створювалися комуністичні осередки, які мали на меті при-тягнення до партроботи якомога більшої кількості вчителів – «найсвідомішої, найграмотнішої» частини суспільства.

Як зазначалося у партійних документах, у 1924-25 рр. і відбувся пе-рехід симпатій вчительства на бік радянської влади, проте значна їх частина залишилася політичне інертною, пасивною. Незважаючи на зусилля партійних органів, загальна кількість партійців-учителів загальноосвітніх шкіл залишилася низькою. Вчительство у своїй масі не виявляло бажання займатися активною політичною роботою. Цікавим є погляд одного цілком рядового, класове витриманого, висококваліфікованого педагога середини 20-х років: «Належність до КП в сучасних умовах є професією, несумісною за своїм характером ні з якою іншою професією, оскільки вона потребує, особливо в сільській обстановці, участі в усіх галузях громадсько-політичного життя. Партія не може дозволити собі розкоші мати вчителя-партійця, який обмежував би свою роботу проведенням партійної лінії тільки в школі, їй потрібні партійці для проведення партлінії в усіх галузях, в т.ч. і в школі»¹¹.

З метою якнайшвидшого забезпечення школи вчительством, яке б цілком поділяло й активно підтримувало курс партії й уряду, були створені робітфаки, організовувались короткотермінові курси, які нашвидкуруч випускали педагогів для соцвиху. У вищих педшколах та ІНО була введена куріальна система, яка забезпечувала необхідний відсоток робітників і селянської бідноти. В ІНО приймали виключно за командировками парт- і профорганізацій, комнезамів. Обов'язковою була політична співбесіда, не пройшовши яку абітурієнти не допускалися до вступних іспитів. Привілейоване право вступу до вузів мали комуністи і комсомольці. Для прикладу наведемо дані робітфаку Київського ІНО за 1924 р. Загальна кількість – 121 чоловік. З них: комуністів – 32 чол., комсомольців – 50, безпартійних – 39 чол. За соцпоходженням: робітників – 73, селян – 33, службовців – 12, інших – 3¹². Динаміка прийому партійців і комсомольців постійно зростала¹³:

Інститути	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27 рр.
Партійців і кандидатів	9,1%	12,2%	16,7%	16,1%
КСМУ і кандидатів	6,1%	11,7%	18,7%	22,2%
Технікуми	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27 рр.
Партійців і кандидатів	3,1%	5,0%	6,6%	5,9%
КСМУ і кандидатів	7,0%	13,4%	24,8%	33,3%

«Соціальні чистки» вищої школи стосувалися не тільки викладачів, а й студентів. Під виглядом академічної перевірки успішності з ВИШів України в 1925 р. було звільнено 7139 студентів (25,3%)¹⁴.

Звільняючись від т.зв. соціальне чужого, класове «ворожого» елементу, система освіти все більше пролетаризувалась і політизувалась. «Чистки» працівників освіти продовжувались у другій половині 20-х років і особливо 30-х. Різними методами й формами тиску з освіти витіснялися вчителі, які могли внести в школу антирадянські ідеї. Натомість молода педагогічна зміна, хоча й не мала необхідної освіти та знань, достатньої компетенції й досвіду, була здатна сприймати й проводити політику партії в галузі освіти. Як зазначав Д.З.Лебідь в огляді «Про стан Української організації КП(б)У до 5-х роковин соціалістичної революції», «...усілякі ліберальствующі вчені, інтелігенція, повинні бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада»¹⁵.

Авторитарна система керівництва з боку центральних і місцевих органів влади, різко обмежуючи ініціативу, творчість і самостійність педагога, насаджувала бюрократизм, формалізм, а головне – цілковиту підвладність і політичну залежність учителя. Прибравши до рук багатотисячну армію педпрацівників, партія могла безапеляційно проводити свою політику. Підвладна й залежна від неї школа мусила слухняно діяти згідно з курсом ідеологічного керманіча, однією з сторін якого була атеїзація суспільства.

Вбачаючи в церкві ідейного супротивника, конкурента, партія й уряд повели проти неї нещадну боротьбу, їм мало було фізичного знищення духовенства та руйнування церков і храмів. Набагато важливішим для більшовиків було викоренення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа.

Декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і школи від церкви в цілому був демократичним актом, що проголошував свободу совісті. Навчання громадян відтепер стало світським. Кодекс законів про народну освіту УСРР забороняв викладання віровчень у навчально-виховних закладах, навіть у молитовних і приватних будинках громадянам до 18 років. Таким чином, церква позбавлялася можливості навчати і виховувати підрастаюче покоління законним шляхом. Більше того, радянська влада звільняла від викладацької роботи осіб, що перебували в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Представники духовенства, які до революції займалися педагогічною діяльністю, відтепер позбавлялися викладацького цензу. Натомість у школи направляли учителів, головним критерієм яких вважався не педдосвід і майстерність, а діалектико-матеріалістичний світогляд та непримиренність до класового ворога – церкви.

У постанові пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. підкреслювалося, що, залишаючись щодо церкви і релігії в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки аполітичною, а й антирелігійною, радянська держава повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд «...не тільки повного невтручання у справи віруючих і в справі церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи»¹⁶.

Варто зазначити, що в цілому учителі позитивно ставилися до науково-матеріалістичних засад навчально-виховного процесу радянської школи. І хоча багато з них відвідували церкви, були віруючими, але стосовно школи залишалися на позиціях безрелігійного виховання.

Проте партійні, вищі державні органи дотримувалися іншої думки. «Школа, відділена від церкви, повинна бути не просто нейтральною по відношенню до релігії, не просто займатися «безрелігійним» вихованням, при якому 40-50% дітей знаходяться під впливом церкви. Школа повинна просякнути все виховання дітей елементами антирелігійності»¹⁷.

Всеукраїнський з'їзд Рад (1929 р.) у постанові «Про стан та перспективи культурного будівництва» вказував на необхідність проведення антирелігійного виховання навіть у дошкільних навчальних закладах¹⁸.

ЦК КП(б)У у резолюції «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду (1928 р.) поставив перед спілкою працівників освіти завдання розгорнути широку роботу серед учительства щодо притягнення його до активної участі в антирелігійній пропаганді, в боротьбі з «релігійною пошестю». При цьому зазначалося, що поєднання вихователя в радянській країні з участю в релігійному русі є неприпустимим¹⁹.

Боротьба з релігією в усіх сферах життя, в тому числі й у школі, найбільш «ефективною» виявилася з 1929 року, після II Всесоюзного з'їзду безвірників. Маючи всемірну підтримку партії, Спілка войовничих безвірників (СВБ), яка була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом, розпочала планомірну, систематичну антирелігійну роботу. З'їзд визнав, що активному релігійному освітянинові не місце в роботі установ народної освіти, і в зв'язку з цим доручив Наркомосу й ПК працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів до звільнення віруючих учителів від роботи. У резолюції з'їзду зазначалося, що знятим з роботи не треба давати можливості влаштуватися в іншому місці. Подібні заходи вживалися до безробітних освітян та учнів педтехнікумів і педвузів²⁰.

По країні прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – «чистка» студентсько-викладацького складу. У 1931 р. голова ЦР СВБ О.Ярославський на зустрічі із зарубіжними безвірниками заявив, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклись батьків.

Школа проголошувалася антирелігійною. Принцип «безрелігійного

виховання» відтепер вважався не тільки антипролетарським гаслом, а й класове ворожим. Не вести боротьби з релігією означало допомагати релігійній пропаганді, здавати ворогам позиції в боротьбі за молодь. Антирелігійна пропаганда визначалася як частина класової боротьби. З'явився новий лозунг: «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм».

Наркомос України в 1929-1930 рр. видав методичні матеріали «Антирелігійне виховання в школі соцвиху», в яких вказувалося, що арелігійність (тобто безрелігійне виховання) є шкідливим збоченням проти основного ленінського твердження про нерозривний зв'язок антирелігійної роботи з класовою боротьбою пролетаріату. У шкільні програми вводилися елементи антирелігійної пропаганди. Особлива роль при цьому відводилася суспільствознавству, історії та природознавству. Більше уваги приділялося позаурочній діяльності учнів. Окрім різноманітних форм клубно-гурткової роботи: доповідей, бесід, вікторин, художніх вечорів, безбожних лотерей тощо, обов'язковим було створення шкільного осередку юних безвірників. Антирелігійна пропаганда ставала однією з складових частин виховної роботи. Школи наповнилися директивами, циркулярами про посилення антирелігійної роботи, необхідність створення та покращання діяльності гуртків ЮВБ і СВБ. У 1934 році ЦР СВБ разом з Наркомосом і профспілки скликали у Москві всесоюзну нараду з питань антирелігійного виховання в школі. На ній був намічений ряд заходів посилення цієї роботи на місцях.

Нарком освіти УСРР В.П.Затонський у цьому ж році видав наказ «Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих». За ним шкільні інспектори зобов'язувалися при перевірці звертати особливу увагу на постановку антирелігійної роботи. Педагогічні інститути і технікуми повинні були з 1934-35 н.р. ввести факультативні лекції з курсу історії релігії та атеїзму. Управлінню шкіл доручалося розробити тематику наочних посібників та методичних матеріалів з антирелігійного виховання. Педагогічним журналам запропоновано систематично висвітлювати питання антирелігійної роботи.

Від учителя, який до цього ніколи не займався подібною діяльністю, вимагалось наповнити антирелігійним змістом та антирелігійною спрямованістю навчально-виховний процес в усіх його аспектах та частинах. Вчитель повинен поширити свій антирелігійний вплив не тільки на шкільне життя, а й розгорнути антирелігійну роботу в оточенні, де діти перебували більшу частину свого дозвілля. Робота серед батьків учнів та дорослого населення – все це називалося складовою частиною роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання, яку вони змушені були виконувати.

При цьому не бралися до уваги невміння, необізнаність педагога з цією ділянкою роботи, небажання займатися нею. За даними обстеження шкіл, у 1928-29 н.р. релігійних учнів було від 30 до 68%²¹. Тому вчителі розуміли, що насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе не

тільки до конфлікту з віруючими батьками, а й до травмування дитячих душ. Багато самих учителів, особливо старшого покоління, залишилися віруючими. Головний «безбожник» країни Ом.Ярославський констатував: «Учителі вдома колінки протирають перед іконами, а в школах повинні вести антирелігійну пропаганду».

Натомість у навчальних закладах на основі «добровільної примусовості» організовувалися шкільні осередки СВБ. Через короткотермінові антирелігійні курси і довготривалі семінари пропагандистів-безвірників пройшла більша частина вчительства. Окрім цього, на всіх перепідготовчих курсах для вчителів соцвиху вводилася програма з антирелігійної пропаганди обсягом 30 годин. Методичні семінари, окружні учительські конференції й наради розглядали ряд питань, присвячених антирелігійній роботі. Періодичні педагогічні та інші видання заповнили здебільшого примітивні за змістом безвірницькі матеріали, програми, статті, рекомендації. Газети й журнали систематично висвітлювали роботу шкільних осередків СВБ і ЮВБ, безвірницьку діяльність учнів і вчителів.

Під керівництвом партійних органів і СВБ антирелігійний рух у країні набрав великого розмаху. При цьому слід зазначити, що значна доля в ньому належала саме дитячим організаціям: піонерзагонам, гурткам юних безвірників. Особлива увага приділялася піонерським організаціям, які повинні були стати центрами безвірницької роботи серед дітей. Комсомол створив дещо подібне «10 заповідям» піонера. Серед них – заклик до боротьби з релігією. Процитуюмо невеликий витяг одного з наказу дитячим комуністичним організаціям юних піонерів: «Піонер! До боротьби з релігією в сім'ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі групи безвірників, а коли підростеш — вступай у Спілку безвірників... До боротьби з релігією, з попами та попівщиною – будь готовий!»²².

Школярі разом з вчителями брали участь у різноманітних кампаніях, як-от: антиріздвяні, антипасхальні карнавали, безвірницькі свята, влаштували куточки безвірника, диспути, лекції й доповіді з відповідної тематики, вечори, вистави антирелігійного змісту. Причому не тільки в школах, а і в колгоспах, на підшефних підприємствах. Юні безвірники були активними розповсюджувачами антирелігійної літератури і преси. Шкільні осередки СВБ і ЮВБ зібрали близько 40% загальної суми коштів на літаки «Безбожник», «Безвірник України», танк і підводний човен «Воинствующий безбожник».

Однак примусовість і насильницьке насадження атеїзації в навчальних закладах призвели до формально-бюрократичного ставлення багатьох шкіл до цієї ланки роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері і цілком ігнорували на ділі. За повідомленням журналу «Безвірник», систематичну поглиблену антирелігійну пропаганду підмінюють канцелярсько-бюрократичними відписками у звітах, на зразок того, що в школі «всі діти

безвірники», що «з антирелігійним вихованням у школі все гаразд».

Та все ж атеїзація глибоко і міцно вкоренилася в школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи. Партійне керівництво постійно тримало в полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, подавляючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість. Командно-адміністративна система не допускала й стійко боролася «проти всіляких спроб протягнути в дитяче середовище чужу пролетаріатові ідеологію» (з постанови ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р.)

Школа була необхідним важелем великої державної машини, котра потребувала «гвинтиків» і «гаечок» – бездумних сумлінних виконавців. Політизована й ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі. Тож не на словах, а на ділі партія спромоглася ствердити істинність давнього афоризму: «В чиїх руках виховання народу, в руках того й влада».

Примітки

¹ Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). – М., Педагогика, 1974. – С. 20.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1467. – Арк. 65.

³ Там само. – Спр. 1448. – Арк. 94.

⁴⁻⁵ Там само. – Спр. 1485. – Арк. 13.

⁶ Там само. – Спр. 1777. – Арк. 68-69.

⁷ Там само. – Спр. 2492. – Арк. 7.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 1-13. – Спр. 94. – Арк. 13.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2010. – Арк. 163-164.

¹⁰ Там само. – Спр. 1448. – Арк. 53.

¹¹ Там само. – Спр. 2492. – Арк. 13.

¹² Там само. – Спр. 1839. – Арк. 122.

¹³ Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – ДВУ, 1927. – С. 73.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2008. – Арк. 187.

¹⁵ Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 10-11. – С. 4.

¹⁶ Культурне будівництво в Укр. РСР. Важливіші рішення КП і Рад. Уряду. Збірник документів. – К., 1959. – Т. 1. – С. 150-153.

¹⁷ Ярославский Ем. Против религии и церкви. – ОГИЗ, 1933. – С. 268.

¹⁸ Культурне будівництво в Укр. РСР. Важливіші рішення... – К., 1959. – Т. 1. – С. 442.

¹⁹ Там само. – С. 393.

²⁰ Безвірник. – 1929. – № 20. – С. 73.

²¹ Безвірник. – 1931. – № 21-22. – С. 46.

²² Антирелигиозник. – 1929. – № 33. – 11 августа. – С. 15.